

ספרות • אמנות • ביקורת

התימת חיים

סוד התום - ספרו האחרון של דן פגיס רפאל יזליזם

דן פגיס

בחידה העממית. משום שהסוג הראשון, המדומצם יותר, הפונה אל קהל משכיל ומתוחכם, לא זכה למה שזכה לו אחיו הבוגר ממנו, שתחום הפולקלור הקדים לעטפו בחיבה וכבוד העניק לו את ברכת המחקר. התכלית בהצגת החידה היא מעשית - להציב אתגר לפני המשתתפים, אתגר אינטלקטואלי ממיין משובח. לא פעם היו גם הפותרים מביאים את תשובתם בצורת שיר שקול ומחורז - מה שהעלה את כבודם בעיני כל מכריהם וידידיהם. הם. שר"ל (שמואל דוד לוצאטו, 1800-1865), שהיה לימים מחוקריה המובהקים של חכמת ישראל ומראשוני ההשכלה, מטפח בזכרונותיו שפרסומו הראשון בעירו בא לו בזכות פתרון חידה כזו, שחיבר בהיותו בן שמונה-עשרה, בשלוש לשונות (עמ' 97-98) ושבגללה התעניינו בו שני משוררים נוסף החירה חייב להיות מוכר לשואלים.

זה היה אחד מכללי המשחק. לא נחשב הוגן לחבר חידה על מקרה פרטי, הידוע למחבר בלבד. פגיס מעיר, שאפילו חידתו של שמר שון, על הארי והדבש, ששימשה דגם לחיקוי והשראה לחידות רבות, גם היא עסקה במאר דע פרטי, שלא היה יכול להיות ידוע לאיש פרט לשמשו. עובדה - הפלשתים מצאו את פתרונו בדרך עורמה. החידה חייבת להיות פתירה, לא רק מצד רמזיה, אלא גם מצד עצם הנושא הנרמז בה. הנושא חייב להיות כללי וידוע" (עמ' 51). החידה מבוססת על הסכם בין שניים: המחיד (כלומר מגיד החידה) והנשאל או הנשאלים. ובני הזמן חיברו לצורך זה כללים מפורטים. למשל: רשאי להשתתף רק מי שמלאו לו 13; מותר להעיר לות רק שתי הצעות פתרון; הפתרון צריך להיות מוגש בכתב.

מקרה לא נעים אירע לאחר המחברים, רפאל יחיאל סגנווינסקי, שחיבר חידת-צורה לקראת תחרות, אבל איתרע מזלו ופתרונה נתגלה בטרם זמן. סגנווינסקי, שחס על חידתו, עמל הרבה עד שעלה בידו למצוא, ללא שינוי המלים, פתרון אחר לחידתו (ואכן, איש לא מצא את הפתרון. הנכון" של המחבר והוא ניצח). זוהי כמובן דוגמה קיצונית במקצת, משום שהפתרון שמצא היה רחוק וגם היתה בו משום "עבירה" על אחת המוסכמות - שיהיה לחידה רק פתרון אחד. אבל אין כמו סיפור זה, להמחיש עד כמה החשיבו בני הדורות ההם את השעשוע הזה.

מה שכולט מאוד בספר מעניין זה, היא דרך כתיבתו של פגיס החוקר והכותב: בהירות רבה, ברור ההסבר, ורצון עז להסביר לקורא בכלל, ולא דווקא למומחה או לחוקר עמית, באופן המלא והמדויק ביותר שמאפשרים הניסוח והשפה, את מה שמצא בחיפוי שיו, לשחף אותו בהתלהבות, בלבטיו, בשמחת הגילוי; וכלום לא אלה הן התכונות המציינות את המורה במובן הטוב והעמוק של המלה, מובן שקצת נשתכח מאתנו בימים אלה.

הפורטוגזים באמסטרדם). אין זה אומר שהחידה הספרותית היתה יצירה עברית מקורית. פגיס מביא פרטים על חידות שיריות שנוצרו בספרד, בידי מחברים נוצרים, לרגל חגיגות דתיות. ומסתבר, שלמרות שלא פורסמו בדפוס, הן השפיעו על המשוררים שלנו ובגללם נתחכבו על קהל היהודים בשתי הארצות שבהן נתפתחו: הולנד ואיטליה. אבל נקודה עברית יש כאן בכל זאת: "הלוועז". זו היתה תחבולה לפתרון, רמז שכלל מחבר החידה בתוך חידתו, כדי לעזור בפתירתה. אפשר שר' משה זכות היה גם מי שהמציא אותה כתחבולת הצפנה, משום שבספרות הסביבה, שאהבה מאוד משחקים ורלשוניים וריביליטוריים, היא היתה ידועה. ופגיס מסכם: "חידות-הצורה-הלוועז היו פרי השיתוף בין מרכזי השירה העברית בהולנד ובאיטליה, ומשה זכות מילא תפקיד ראשי בניבושן ובהפצתן" (עמ' 33).

הנה דוגמה ללוועז (שגם שמו מרמז על עבריותו - לשון עם זר), שהיה מלה שוות-צליל (הומונים) בשתי לשונות (איטלקית ועברית או ספרדית ועברית): כדי לרמוז שפתרון החידה הוא "שמש" (SOL בספרדית), כתב מחבר החידה: "מצד מורה, מעם לוועז, לי סול המטילה" עמ' 10). ודוגמה נוספת, גסה במקצת ויחד עם זה גם חריפה: "אל בית דודים דרכי נטה, / וארא שם את הכלה; / יושבת היא על ראש מיטה ולכל עובר תישא רגלה. / שם החתן איש מלחמה, / גידו קשה כמטיל ברזל, / חזיתי אז כי הוא אחל (כלומר משתוקק) / לשכב אצלה להיות עמה". (עמ' 171). והפתרון: מגנט (CALA-MITA באיטלקית). מחברה של חידה זו היה אפרים לוצאטו (1729-1792), רופא ומשורר, ששיריו נרפסו במאספים" ועל כן הוא נחשב בין ראשוני ההשכלה".

פגיס מנסה לענות על השאלה איזה תפקיד חברתי מילא סוג ספרותי, שהתקיים כמשך מאתיים שנה כמעט והיה חביב על הקהל. ודוק, מדובר בחידה הספרותית ולא

חידת-הצורה" או "חידת-הצורה-הלוועז". כל עיקרה שני חלקים (יש נוספות אבל לא הן העיקר כיום): צורת-החידה, היא ציור או תמונה ממש, שהודפסה בעזרת תחריט או חי תוך-עץ, או ציוריה או גרשמה עלי-גבי כתב-יד; וגוף-החידה, שהוא שיר, לפעמים ארוך ביותר, חרוז ושקול, שבו מוצפנת (ותרתי משמע) החידה שצריך השומע לפתור.

חידה מבטאת את רוח תקופת הבארוק, וראתה את העולם כמכוד מסתורי ונטה ללמדנות אוטורית, להתחכמות, לסגנון מפולפל ושפע חידודים" (עמ' 15). לכן הוסיף פו לה המחברים היהודים (ורק באלה אנו מדברים) גימטריות, נוטריקון, צידופי אותיות ושמות, לשון גופל על לשון והשתמשו גם בצורות של דברי חידוד שנטלו משכניהם הנוצרים. כתיבתן, ועוד יותר מזה פתירתן, של החידות הצריכו בקיאות בספרות היהודית המסורתית וגם בתחומי הדעת של הזמן: מוסיקה, היסטוריה, אסטרונומיה, כימיה ומטאורולוגיה: אבל גם בכל אלה לא היה די, שכן המחבר התכוון לא אחת גם להטעות, כדי שלא יגלו השומעים את הפתרון - שפירושו היה שהם המנצחים. שכן החידות חוברו לצורך תחרויות והיו להן תקנות ומעל לכל, מעבר לכבוד שהיה זוכה לו הפותר, חולקו בהן גם פרסים.

החידות חוברו ברובן הגדול לכבוד התרבות. אבל גם מאורעות אחרים נחשבו ראויים בהחלט לכידור נאה זה. למשל, לכבוד הכתרתו של האיש הצעיר בתואר דוקטור לרפואה, או לברית מילה, לשמחת תורה, לפורים ולחג הפסח. בחיבורן השתתפו אחרים מטובי המשוררים והמשכילים של הזמן: רמח"ל, המשוררת רחל מורפורגו, החוקר שר"ל ורבים אחרים. בחיפושיו אחר חידות בשכחות, מצא פגיס כתב-יד מקושטים בציורים צבעוניים וגם עלונים מודפסים שחולקו למוזמנים לקראת המסיבה. במקרה אחר הצליח למצוא כתובה ועליה חתימתו (בתור עד) של ראש הראשון למחברי חידות - ר' משה בן מרדכי זכות. אורח חיהם של בני הזמן ההוא, הרחוק והמעורפל משחו בעינינו, מתבהר פתאום...

אשיתן של חירות-הצורה היתה באמצע המאה השבע-עשרה. המשורר יום טוב ואלואוון הגיש חידה לחתונה של בני זוג יהודים שנערכה בוונציה בשנת 1647. אבל היוצר הראשון היה אומן ר' משה זכות שהיה מקובל וזכה ברבנות בוונציה ובמנטובה שבאיטליה (1620 בערך עד 1697). מתקנות שפורסמו נגדן מסתבר, שחידות היו אפילו חלק מן ההווי של בית הכנסת (של קהילת

פגיס היה המורה שלי באוניברסיטה. הוא לימד את שירת החול של משה אבן עזרא ומשוררים נוספים של תור הזהב הזה, ששמעתי און שמם לראשונה מפיו (למשל לוי אבן אל חבאן, שלו הקריש את ביכורי חקירתו). במשך השנים שבאו אחר-כך, נציטלו הורכים פעמים אחדות: בבית-הספר, ששם הדיד מבקשי דרך לכתובת שירה: במערכת כתב העת "הספרות", שפגיס היה חבר בה; בשכונה שבה גרנו, בעיבורה של ירושלים; ברפי ספרי המחקר והשירה שלו - הוא כמחבר; אני כקורא מתעניין. עכשיו, משנסתלק, נותר איזה "חור" בביוגרפיה שלי, נוצר חלל בגוף המוכר. אבל משהו ממנו נשאר לי - בגלל ספרו החרש, המיותם, שראה אור עולם, ממש בשבועות האחרונים של חיי - על סוד התום - לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד (הוצאת מאגנס, ירושלים, תשמ"ו, 280 עמ').

למה כתבו בני אדם רציניים ואף מלומדים חידות, ואיזה תפקיד מילאו אלה בחיי הרוח של יהודי איטליה והולנד במאות השבע-עשרה, השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ומה מקום יש לטוג כתיבה זה בימינו? אומר פגיס בפתח ספרו (ויסולח לי הקיטוע): "מרים קרמונים ועד סמוך לימינו תפסה החידה מקום נכבד בין סוגי השירה העברית, וכמדומים תבעה ממחברה מעוף וכשרון. היא גם מילאה תפקידים חברתיים חשובים... זכתה ליצירה רצופה משחר האסכולה בספרד במאה העשירית ועד שלהי ספרות ההשכלה במאה התשע-עשרה. משוררים בעלי-שם טיפחו אותה כנוכר ראש, וגם חרונים צנועים ניסו לחבר חידות לפי כללי השירה המקובלים. אולם במאה שעברה נתערער מעמדה... והיא נדחקה אל שולי הספרות הקאנונית, או אף אל מחוץ למעגליה. אתגר הפענוח נמצא עתה בצידופי אותיות, בתשבץ ובשעשועים דומים, שמקומם במדורי הבידור בעיתון - עיסוק מרתק כשלעצמו, אבל רחוק מכל מתיכונת-שירית ומכל כוונה שירית. רק ספרי ילדים עדיין מועידים לפעמים פינה לחידות שיריות קדומות, בלוויית מהתלות וחידודים. החידה הספרותית עברה מן העולם, וודאי מעולם היצירה החיה" (עמ' 9). בתיאור קצר זה כבר מצוי לנו כל עיקרה של ההיסטוריה של החידה הספרותית, מראשיתה ועד אחריתה.

וכמו שזנח אותה הקהל, כך זנחו אותה החוקרים ולא הקדישו לה מקום מרכזי בעבודתם. פגיס נטל על עצמו, כעדותו, להעיר לות מן השכחה, חטיבה אחת מחטיבות החידה העברית - שהוא קורא לה על שם צורתה